

DE H. ANTONIUS ABTKERK IN SCHEVENINGEN

Een historische en kunstbeschouwelijke toelichting
op de voorgeschiedenis, de bouw en bovenal
het interieur van dit unieke monument

BART MALTHA

De H. Antonius Abtkerk in Scheveningen

DE H. ANTONIUS ABTKERK IN SCHEVENINGEN

Een historische en kunstbeschouwelijke toelichting op de voorgeschiedenis,
de bouw en bovenal het interieur van dit unieke monument

Een uitgave van de Vrienden van de Abt

BART MALTHA

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij een financiële ondersteuning van Stichting Domus Aurea.

www.vriendenvandeabt.nl

De Vrienden van de Abt is een kerkelijke instelling ter ondersteuning van de instandhouding van de H. Antonius Abtkerk aan de Scheveningseweg 235 te 's-Gravenhage. Dit kerkgebouw heeft zowel de status van gemeentelijk monument (sinds 1985), als de status van rijksmonument (sinds 1992).

De Vrienden van de Abt is opgericht op 27 december 1984 en is een Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI) met het RSIN-nummer 824184919.

Afbeelding op het omslag: een collage van afbeeldingen van het gedenkmozaïek.

ISBN 9789087049799

© 2022 Bart Maltha
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak en omslagontwerp: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

INLEIDING	7
VOORWOORD	8
dr. A. de Kruijf	8
drs. A.L. Langerhuizen	9
1 DE VOORGESCHIEDENIS (700-1925)	11
1.1 De kerstening van het Scheveningse gebied en omstreken	13
1.2 De naam Scheveningen	13
1.3 De Antonius Abtkapel	14
1.4 Sint-Antonius Abt	15
1.5 De Antonius Abt-dorpskerk	17
1.6 Twee en halve eeuw geen rooms-katholieke kerk in Scheveningen	21
1.7 Het Antonius Abtkerkje aan de Kerkwerf (1830-1857)	23
1.8 De neogotische Antonius Abtkerk aan de Scheveningseweg, deel 1 (1857-1880)	28
1.9 De neogotische Antonius Abtkerk aan de Scheveningseweg, deel 2 (1881-1925)	31
1.10 Aanpassingen van het parochiegebied (1886-1916)	32
1.11 Het zoekproces voorafgaand aan de bouw van een nieuwe Abtkerk (1906-1925)	33
2 DE BOUW VAN DE KERK (1925-1927)	45
2.1 De bouwtijd	47
2.2 De bouwstijl en karakteristieke bouwelementen	57
3 HET INTERIEUR VAN DE KERK (1927-2021)	67
3.1 Algemeen belang en waardering	69
3.2 De mozaïeken	70
3.2.1 Het gedenkmozaïek	73
<i>De lijdende mensheid</i>	77
<i>De biddende Scheveningers</i>	79
<i>Het stralende H. Sacrament en de door gebed genezen mens</i>	81
<i>De triomferende en verrezen Christus</i>	86
<i>De teksten in de mozaïekband</i>	86
3.2.2 De mozaïeken in de Maria-apsis en de Jozef-apsis	86
3.2.3 De kruiswegmozaïeken	95
3.2.4 Het engelenmozaïek	104
3.2.5 De mozaïekbanden en de drie wapenmozaïeken	107
3.3 De glas-in-loodramen	114
3.3.1 De glas-in-loodramen van het middenschip en de twee zijbeuken	115
3.3.2 Het roosvenster en de overige glas-in-loodramen van de koortribune	122
3.3.3 Het glas-in-loodraam van de doopkapel	126
3.3.4 De lichtstraat en de glas-in-loodramen van de sacristie	127
3.4 Het kerkmeubilair	128
3.4.1 Het hoogaltaar en het priesterkoormeubilair	131
<i>De twee neogotische kandelabers</i>	141

<i>De vier sessiestoelen</i>	143
<i>Het Antonius Abt slagerspatroons-verenigingsvaandel</i>	143
<i>De gebruikte marmersoorten</i>	145
3.4.2 Het Maria-altaar en het Jozef-altaar	145
3.4.3 De preekstoel, de communiebanken en het H. Hartbeeld met voetstuk	152
<i>De preekstoel</i>	155
<i>De communiebanken</i>	158
<i>Het H. Hartbeeld met voetstuk</i>	159
3.5 De overige interieuronderdelen	163
3.5.1 De heiligenbeelden, de twee bronzen engelen en een vurenhouten Christus-corpus	163
<i>De beelden van Antonius van Padua, Theresia van Lisieux en Onze-Lieve-Vrouw van Fátima</i>	163
<i>De twee bronzen engelen</i>	169
<i>Een vurenhouten Christus-corpus</i>	173
3.5.2 Het Theresia van Lisieux-mozaïek en een vrijstaand mozaïekkruis	174
3.5.3 De godslamp en het bronzen hek van de doopkapel	176
3.5.4 De doopvonten	178
<i>De 19^e-eeuwse marmeren doopvont</i>	178
<i>De monumentale bronzen doopvont</i>	180
<i>Het ontwerp van een bij te bouwen doopkapel</i>	185
<i>Het doopvontontwerp van Herman van Remmen</i>	185
3.5.5 Het kerkorgel	186
3.5.6 De schildering op het muurvlak rond de triomfboog	189
3.5.7 De neogotische altaarkandelaars, ex voto en iconen	199
<i>De zes neogotische altaarkandelaars</i>	199
<i>De ex voto</i>	199
<i>De Sint-Antonius Abt-icoon</i>	203
<i>De Anástasis-icoon</i>	203
4 HET EXTERIEUR VAN DE KERK (1927-2021)	207
4.1 Het gevelbeeld van Sint-Antonius Abt	209
4.2 Het Keltisch kruis	211
4.3 Het kruis op de torenspits	211
5 DE LUIDKLOKKEN IN DE KERKTOREN (1927-2021)	213
5.1 De oorspronkelijke luidklokken uit 1927	215
5.2 De naoorlogse luidklokken uit 1949	216
NOTEN	219
FOTOVERANTWOORDING	236
NAMENREGISTER	237
DANKWOORD	240

INLEIDING

Mede doordat ik vanaf 2013 voor een van de parochiebladen korte beschouwende stukjes over het kerkinterieur van deze in 1927 gebouwde Antonius Abtkerk schrijf, nam mijn interesse naar de historie van de Scheveningse Antonius Abtkerken, hun binding met Scheveningen en de totstandkoming van het huidige kerkensemble gaandeweg toe. Daarbij komt dat in het archief van de Vrienden van de Abt veel origineel bronnenmateriaal van de kunstenaar Antoon Molkenboer is te vinden. En ook over de bouw en inrichting van de huidige Antonius Abtkerk. Door deze gegevens te koppelen aan informatie uit meerdere andere archieven en bronnen, ontstond een steeds beter inzicht over de totstandkoming, de samenhang en de symboliek van het huidige kerkensemble. De overvloedige beschikbaarheid van oude foto's, ontwerptekeningen en geschreven notities versterkte het idee om alle informatie te bundelen en in een boek vast te leggen.

Uitgangspunt bij het beschrijven en beschouwen was de ontstaansgeschiedenis van de opeenvolgende Scheveningse Antonius Abtkerken. Zowel de historische binding met Scheveningen, als de stilistische en symbolische eenheid van het huidige kerkensemble moest zo verduidelijkt worden. Het moest een toegankelijke kunsthistorische toelichting worden, waarbij zowel oude als nieuwe foto's een onlosmakelijk onderdeel van de beschrijvingen zijn.

Hoewel de gestileerde vormen en het kleurgebruik van het kerkinterieur misschien modern aan doen, zullen de onder-

liggende betekenis en de symbolische eenheid niet direct voor iedereen herkenbaar zijn. Anno 2021 moet je bij het aanschouwen van het kerkinterieur in gedachte houden dat dit opgebouwd is in een totaal andere tijd. De periode 1925-1935 wordt door Michel van der Plas, in zijn publicatie *Uit het rijke Roomsche leven*, als een bloeiperiode van het Nederlandse katholicisme getypeerd. Exponenten daarvan waren onder andere de architecten Joseph en zijn zoon Pierre Cuypers jr., de firma 'Broms Edelsmederij' en de kunstenaar Antoon Molkenboer. Ze waren zeer goed op de hoogte van de in de rooms-katholieke symboliek gebruikte vormen en betekenissen. Maar zoals vele andere kunstenaars in die periode, streefden ze alle vier wel een zekere vernieuwing van de kerkelijk kunst na.

De in dit boek opgenomen bladzijden met noten dienen niet alleen om de herkomst van de gebruikte bronnen te verduidelijken. Ze zijn ook veelvuldig bedoeld als verduidelijking van de historische context, specifieke rooms-katholieke gebruiken, begrippen en symboliek. Hopelijk inspireert dit boek u om anders naar het kerkinterieur van de Scheveningse Antonius Abtkerk te kijken, waarbij voor de een de afbeeldingen en voor een ander misschien het verhaal als trigger zal dienen.

B.P.A. Maltha
november 2021

VOORWOORD

Mijn eerste kennismaking met de Scheveningse H. Antonius Abtkerk vond plaats in het najaar van 2014. Niets vermoedend stapte ik op een vroege donderdagochtend de kerk binnen. In die tijd was ik als erfgoed specialist werkzaam bij Museum Catharijneconvent in Utrecht en bezocht ik gemiddeld twee dagen per week een kerk. Het was mijn taak om een uitgebreide registratie en cultuurhistorische waardenstelling te maken van de interieurs en de collecties van de kerken. Zo kon ik hen daarna ondersteunen in het dagelijks beheer en behoud van het religieus cultureel erfgoed waarvoor ze verantwoordelijk waren; een prachtige functie. Hoewel elk bezoek minstens één verrassing in zich droeg, was ik niet voorbereid op de grote verwondering die de H. Antonius Abtkerk bij me opriep. Alle interieuronderdelen van deze interbellumkerk vormen een eenheid, waardoor ik het gevoel had naar een immens meesterwerk met vele kunstvormen en vele betekenislagen te kijken. De inrichting en decoratie, voor het merendeel aangebracht tussen 1927 en 1930, zijn strak van vormgeving. In de neogotische kerken die aan het eind van de negentiende en aan het begin van de 20^e eeuw verzezen, waren de meubels, de beelden en het zilver- en koperwerk overdadig, sierlijk en kleurrijk. Als reactie daarop ontstond vanaf grofweg 1920 een stijl die hoekig, zakelijk en emotioneel was. Kijkt u verderop in dit boek maar eens naar de beeldjes die de tombe van het hoofdaltaar sieren. Alles aan deze evangelisten is hoekig, tot aan hun vingertoppen en wenkbrauwen toe. Ik ben een groot liefhebber van deze vormgeving. Maar meer nog werd ik gegrepen door de ogen van het Christusbeeldje. Die zijn priemend maar zonder emotie, zonder oordeel. Elke beschouwer, elke gelovige mag zelf de sfeer van de ontmoeting bepalen. De zo aantrekkelijke eenheid in het interieur van de kerk wordt bewerkstelligd door de steeds terugkerende combinatie van koper en brons met marmer. Op de overgang van het schip naar het koor staan van links naar rechts het Maria-altaar, de preekstoel, de communiebank, het H. Hartbeeld op een sokkel en het Jozef-altaar. Al deze interieuronderdelen kenmerken zich door een marmeren basis met daarop koperen of bronzen reliëfs. Het Utrechtse atelier van de vermaarde edelsmedenfamilie Brom is hier boven zichzelf uitgestegen. Het summum van ingenieuze en stijlvolle vormgeving is te vinden op het hoofdaltaar. Aan weerszijden van het tabernakel staan drie van boven gezien stervormige marmeren blokken. Op elk blok staat

een puntige, vlamachtige kandelaar. De zijden van het marmeren blok worden gemarkeerd door verticaal geplaatste koperen stroken, waardoor het lijkt alsof de kandelaar over het marmerblok druipend: een theateraal effect. De strakheid in het interieur wordt gecompenseerd door bonte, uit honderdduizenden emailsteentjes opgebouwde mozaïeken. De omvang en pracht van het apsismozaïek stemmen tot nederigheid, maar de grootste waarde zit wat mij betreft in de voorstelling. We zien een herinnering aan de cholera-epidemie, die Scheveningen teisterde in het midden van de 19^e eeuw. Onderin strekken zieke, bange en hopeloze inwoners van Scheveningen zich in gebed uit naar Christus, die bovenin als redder van de wereld troont. De epidemie werd daarna op miraculeuze wijze bedwongen. In dit mozaïek komen het Goddelijke en het menselijke bij elkaar. Het oppermachtige en het kwetsbare raken elkaar. De wonderen die dan gebeuren zouden in alle kerken in ons land zichtbaar moeten zijn.

Inmiddels bekleed ik de functie van afdelingshoofd *Erfgoed in Kerken en Kloosters* bij Museum Catharijneconvent. De erfgoed specialisten van het museum bezoeken nog steeds de kerken en kloosters om hen met raad en daad terzijde te staan in de zorg voor die prachtige interieurs en collecties. Maar de realiteit van dit moment is hard: veel kerken sluiten noodgedwongen de deuren en het voortbestaan van in het bijzonder de interieurs staat onder druk. En dus hebben u en ik een belangrijke taak: zoveel mogelijk mensen enthousiasmeren over de kerkinterieurs in ons land, zodat we de parels kunnen behouden voor onze kinderen en kleinkinderen. Dit boek draagt in hoge mate bij aan deze bewustwording en ik reken erop dat ook u verwonderd zult zijn door de schoonheid en betekenis van het interieur van deze kerk.

Tot slot: als iemand mij vraagt wat ik de mooiste kerk van ons land vind, antwoord ik volmondig: 'De Antonius Abt in Scheveningen!' Gezien mijn huidige functie wordt deze vraag mij minimaal eens per maand gesteld. Al jarenlang maak ik dus schaamteloos reclame voor deze prachtige kerk. Het verheugt mij dan ook zeer dat er nu zo'n mooi boek over verschijnt.

dr. Anique de Kruijf
afdelingshoofd Erfgoed in Kerken en Kloosters
Museum Catharijneconvent

Kerkgebouwen komen tot stand in een bepaalde periode van de geschiedenis. Altijd laat een kerkgebouw het nodige zien van de tijd waarin het gebouwd werd. De huidige Antonius Abtkerk in Scheveningen is hiervan een duidelijk voorbeeld. Ook de kerken die voorheen onderdak boden aan de katholieke Scheveningers hebben ieder hun verhaal over de tijd waarin ze hebben gediend. Aan het begin van de 20^e eeuw ontstaat binnen de rooms-katholieke kerk de 'liturgische beweging'. Het pauselijk schrijven *Tra le sollicitudini* uit 1903, van paus Pius X (1835-1914), kan gezien worden als een officieel begin van de 'liturgische beweging'. In dit schrijven benadrukt de paus het belang van actieve deelname van de gelovigen aan de liturgie. De gregoriaanse volkszang moest dit bevorderen, maar evenzeer benadrukte hij het bevorderen van *het decorum van het Huis van God*, waar de christenen zich verzamelen om de liturgie te vieren en de sacramenten te ontvangen. Gepastheid van vormgeving was nodig om de actieve deelname van de gelovigen in de liturgie te bevorderen. Onmiskenbaar is de 'liturgische beweging' van invloed geweest op de bouw van katholieke kerken in Nederland tijdens het interbellum (de periode tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog). Bouwpastors en architecten zijn er door geïnspireerd. Ongetwijfeld ook pastoor H.J. van de Ven, de bouwpastoor van deze Scheveningse Antonius Abtkerk. Zo ook de architecten Jos en Pierre Cuypers jr., de uitvoerend kunstenaar Antoon Molkenboer en de edelsmeden Jan-Eloy en Leo Brom. U zult hen allen tegenkomen in onderliggend boek. Zijbeuken en pilaren die de gelovigen het zicht op het altaar ontnamen, waren niet meer aan de orde. Zoals meerdere kerken uit het interbellum, biedt de Antonius Abtkerk een grote, open kerkruimte met volledig zicht op het altaar, opdat gelovigen actief en betrokken aan de liturgie zouden deelnemen. Door de constructieve samenwerking tussen architecten en kunstenaars is een volstrekt uniek interieur tot stand gekomen dat in zijn totaliteit een bijna volmaakte harmonie uitstraalt. Geheel in de lijn van de 'liturgische beweging' is *het decorum van het huis van God*, waarover paus Pius X spreekt, met de voltooiing van de Antonius Abtkerk ook waarlijk bevorderd. Een katholiek kerkgebouw is allereerst een 'Huis van God' en kenmerkt zich door aanwezigheid van de Heer. Zo ook de Antonius Abtkerk. Sinds 1927 komen er men-

sen om de eucharistie te vieren, de sacramenten te ontvangen, te bidden, een kaars te ontsteken, of zomaar even stil te zijn. En niet ver van het tabernakel brandt altijd de godslamp, die duidt op de aanwezigheid van de Heer in het 'Eucharistisch Brood'. Het interieur van de Antonius Abtkerk laat de betekenis van de eucharistie veelvuldig en op aansprekende wijze zien. Allereerst in het prachtige en overweldigende mozaïek in de apsis. Ook de glas-in-loodramen en de kruiswegstaties met hun rijke symboliek verwijzen naar de eucharistie. En niet te vergeten het bronswerk van de 'Edelsmidse Brom'. Niets is toevallig in de Antonius Abtkerk. De 'liturgische beweging' van destijds heeft zijn voltooiing gevonden tijdens het 'Tweede Vaticaanse Concilie' (1962-1965). De viering van de eucharistie is meer en meer een liturgieviering geworden waarin de gehele gelovige gemeenschap participeert. Tijden zijn ingrijpend veranderd. In 2015 is de Antonius Abt-parochie opgegaan in de grote parochie Maria Sterre der Zee, bestaande uit zes voormalige Haagse parochies met zeven kerkgebouwen. De geloofsgemeenschap H. Antonius Abt met haar vier koren, haar vele actieve vrijwilligers en betrokken parochianen, speelt in dit geheel haar eigen en onvervreemdbare rol. Nog altijd wordt er op zondag en in de week samengekomen in de Antonius Abtkerk om de eucharistie te vieren. Mijn hartelijke dank en grote waardering gaan uit naar dhr. Bart Maltha, auteur van dit boek, en naar de Vrienden van de Abt. Een grote schat aan informatie, afkomstig uit goed gedocumenteerd archiefmateriaal, heeft zo zijn plaats gekregen in dit boek, tezamen met een veelvoud aan afbeeldingen. De Vrienden van de Abt zetten zich met enthousiasme in om het kerkgebouw en haar rijke interieur bij velen onder de aandacht te brengen. Ik denk aan de jaarlijkse Open Monumentendagen, de vele rondleidingen en de open kerkmiddagen.

Ik hoop van harte dat de Antonius Abtkerk in Scheveningen voor velen een bron van inspiratie en een vindplaats van geloof mag blijven. Moge dit fraaie boek, *ad multos annos*, hiertoe bijdragen.

Drs. Dolf Langerhuizen
Pastoor parochie Maria Sterre der Zee

1

DE VOORGESCHIEDENIS

(700-1925)

1.1 DE KERSTENING VAN HET SCHEVENINGSE GEBIED EN OMSTREKEN

Vanaf het einde van de 7^e eeuw trokken in de Hollandse en Friese kustgebieden Angelsaksische monniken rond, die het evangelie kwamen verkondigen. De kerstening van deze gebieden vond dan ook voornamelijk in de 8^e en 9^e eeuw plaats. Zo zou in 690 St.-Willibrordus samen met elf missionarissen bij het huidige Katwijk aan land zijn gekomen en St.-Jeroen in 851 in Noordwijk een kapel gesticht hebben. Het is aannemelijk dat St.-Willibrordus, of St.-Jeroen, of een andere toen meege-reisde missionaris ook in het gebied van Scheveningen en omstreken gepredikt hebben. De kleine groep vaste bewoners, die hier in de eerste helft van de 13^e eeuw woonde, zal ongetwijfeld al tot het christendom bekeerd zijn geweest. In de later gebouwde eerste stenen Antonius Abtkerk bevond zich onder andere ook een altaar dat gewijd was aan St.-Ewaldus, die mogelijk samen met St.-Willibrordus aan land gekomen was, of geïnspireerd door hem enkele jaren daarna hier aankwam.

In 1248 liet graaf Willem II van Holland en Zeeland (1227-1256), die vanaf 1248 tevens Rooms-Duits koning was,¹ het jacht-slot Die Haghe bouwen en vermoedelijk was het zijn zoon graaf Floris V (1253-1296) die bij het jachtslot ook een eigen ‘capelle’ stichtte. Dit kapelletje, dat bij het latere Binnenhofcomplex behoorde, staat bekend als de *Kapel van Maria ten Hove* en diende uitsluitend als hofkapel voor de grafelijke familie.

Tot ca. het derde kwart van de 13^e eeuw behoorde het gebied van Scheveningen, samen met het Haagse gebied, tot het ambtsgebied van Monster. Vermoedelijk is omstreeks halverwege de 13^e eeuw, als bijkerk van de parochie van Monster, op de huidige plek van de Haagse St.-Jacobskerk een houten kapel gebouwd. Rond deze St.-Jacobskapel ontstond van lieverlee het dorp Die Haghe, dat samen met de buurtschappen Scheveningen en Eikenduinen het Haagambacht ging vormen. Doordat het Haagambacht gaandeweg een steeds belangrijker positie innam, werd de St.-Jacobskapel rond 1276 al tot een zelfstandige parochiekerk verheven en in de 14^e eeuw vervangen door de eerste stenen Grote- of St.-Jacobskerk. Eind 13^e eeuw viel Scheveningen dus niet meer onder het kerkelijk gezag van Mon-

ster, maar onder het kerkelijk gezag van de St.-Jacobs-parochie. Wat betreft het civiele recht viel Scheveningen toen onder het ambtsgebied van het Haagambacht.

1.2 DE NAAM SCHEVENINGEN

Een van de vroegste naamsvermeldingen van Scheveningen vindt men in ‘het oude register van graaf Florens’.² In dit register worden naast het Scheveningse gebied, onder andere ook gebieden in de omgeving van het toen nog niet zo lang bestaande dorp Die Haghe vermeld. In dit document uit 1287 van graaf Floris V van Holland wordt gesproken van *terram de Sceveninghe*, waarmee het grondgebied van Scheveningen wordt aangeduid. Het Scheveningse gebied was in die tijd door de graven van Holland aan de Heer van Wassenaer in leen gegeven.

Naast de aanduiding *Sceveninghe* zijn er in de loop van de eeuwen vele varianten van de schrijfwijze van de plaats Scheveningen ontstaan. Het onderstaande lijstje geeft enkele voorbeelden van hoe verschillend de naam Scheveningen op kaarten en documenten genoteerd is: *Sceveninghe* (1287); *Sceveninge* (1357); *Schevellin* (± 1550); *Scheuerlinghe* (1584); *Scheuelyng* (1611); *Schevelingen* (1649); *Zchevingh* (1653); *Schevelynck* (1661); *Scheveringen* (1663); *ScheVelinck* (±1665); *Schevelingh* (1665); *Scheveningen* (1832).

Op de door Johan van Swieten in 1667 gemaakte gravure *caerte van de straet wegh soo die gemaect is van den hage tot aen 't zee strang* (n.a.v. het plan van Constantijn Huygens van een bestrate weg naar Scheveningen), staan zelfs twee spellingen: *Zcheveningh* en *Scheveningh*.

Er circuleren meerdere verklaringen over de oorsprong van de naam Scheveningen. Sommige zijn vooral gebaseerd op grond van klankovereenkomsten en andere zijn meer naamkundig onderbouwd. Zo zou de naam Scheveningen afgeleid kunnen zijn van het woord ‘sceve’, dat klein en gering betekent en dan met de toevoeging ‘ling’ (zoals bij het woord jongeling). Waarmee Scheveningen dus als een onbeduidende plaats wordt gezien.

Ook wordt er geopperd dat de naam Scheveningen opgebouwd is uit de persoonsnaam ‘Scufino’, gevolgd door het ach-

tervoegsel 'inge'. In het begin van de Middeleeuwen eindigen veel nederzettingenamen op 'inge'. De vroeg middeleeuwse nederzetting, die ongeveer op de hoek van de Scheveningseweg met de Frankenslag gesitueerd was, zou zo genoemd kunnen zijn. De oorspronkelijke betekenis zou dan zoiets zijn als: 'de groep van Scufino'. Tot slot moet vermeld worden, dat de 'sc' waarmee de naam begint vroeger uitgesproken werd als 'sch' en dat de varianten met 'lingen' of 'ningen' het meest voorkomen. In 1344 wordt er in een document in de Engelse plaats Great Yarmouth gesproken over vier Scheveningse haringvissers en dit geeft aan dat Scheveningen in de 14^e eeuw al was uitgegroeid tot een vissersplaats van betekenis.

1.3 DE ANTONIUS ABTKAPEL

Het buurtschap Scheveningen behoorde tot het geestelijke grondgebied van de Haagse St.-Jacobs-parochie, maar door het toenemen van het aantal Scheveningse bewoners, verzocht men de graaf van Holland om een eigen kapel. Zo telde Scheveningen in 1369 zo'n 570 inwoners, terwijl Die Haghe er toen 1250 had.³

Vaststaat dat op Sint-Lambertusdag, 17 september 1357, door graaf Willem van Beieren (1330-1389) de *Capellania de Sceveninghe* gesticht werd.⁴ Over de bouw, de vormgeving en de exacte locatie van deze kapel is helaas niets bekend. Men gaat ervan uit dat de kapel van meet af aan gewijd was aan Sint-Antonius Abt. Verder staat vast dat de kapel onder bescherming van het Hollandse gravenhuis viel.

Voornoemde Willem was eigenlijk hertog van Beieren, maar vanaf 1348 tevens graaf en erfopvolger van de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen en hij staat in Nederland bekend als graaf Willem V van Holland. In 1358 werd hij echter krankzinnig verklaard en opgesloten in een kasteel in Hene-

gouwen. Zijn jongere broer Albrecht van Beieren (1336-1404) kwam toen naar Die Haghe en nam als ruwaard (landvoogd) het feitelijke bestuur van de drie graafschappen over. In 1389, na de dood van Willem V van Holland, werd hij als Albrecht van Beieren de nieuwe graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen. Zijn zoon, Willem van Oostervant (1365-1417), erfde in 1404 de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen en staat bekend als graaf Willem VI. De kleindochter van Albrecht van Beieren was Jacoba van Beieren (1401-1436), die van 1417 tot 1433 gravin van Holland Zeeland en Henegouwen was.

Bij de stichting van de *Capellania de Sceveninghe* was vastgelegd dat de graven van Holland het 'Jus Patronatus' behielden, dat een collatie- of bevestigingsrecht was en dat hun onder andere het recht gaf om priesters ter benoeming voor te dragen aan de bisschop van Utrecht. Het graafschap Holland behoorde toen tot het kerkelijk rechtsgebied van dit bisdom. De kapel in Scheveningen werd het derde kerkgebouw in het Haagambacht, want naast de Haagse St.-Jacobskerk was in Eikenduinen ca. 1250 ook een kapel gesticht. Graaf Willem II stichtte deze kapel voor het zielenheil van zijn overleden vader graaf Floris IV, die in 1234 bij een toernooi in het Noord-Franse Corbie om het leven gekomen was.

Door allerlei privileges en de nauwe banden van het Hollandse gravenhuis met de norbertijner monniken van de Abdij van Middelburg, kregen deze monniken de zielzorg van de Scheveningse gelovigen toegewezen en later zelfs het bevestigingsrecht van de kapel. Ook de pastoor van de Haagse St.-Jacobskerk was een monnik uit deze norbertijnenabdij.

In de Middeleeuwen was Sint-Antonius Abt een volksheilige, waaraan ook elders in het dorp Die Haghe twee kapellen gewijd waren.⁵ Over het wanneer en door wie voor de Scheveningse kapel Sint-Antonius Abt als patroonheilige gekozen is, wordt nergens in bronnen iets over vermeld. Het is wel aannemelijk dat het Hollandse gravenhuis hierbij een bepalende rol gespeeld zou kunnen hebben. Zo is vermoedelijk Albrecht van Beieren de stichter van de 'Orde van Sint-Antonius', een vorstelijke ridderorde, die los gezien moet worden van het al veel oudere lekenbroederschap der antonieten en de latere kloosterorde van reguliere kanunniken. Alleen leden van de Beierse dynastie of personen van zeer ridderlijke oude adel werden toegelaten tot deze orde en droegen dan als ordeteken een gouden halsketting waaraan een gouden taukruis of antoniuskruis hing, met daaronder een klein gouden belletje (zie afb. 3). De 'Orde van Sint-Antonius' zetelde in de kapel van Barbefosse in Henegouwen. Zowel van graaf Willem VI van Holland, als van Jacoba van Beieren zijn afbeeldingen te vinden waarop te zien is dat ze het ordeteken dragen.⁶

Ook nadat in 1419 de hoogstwaarschijnlijk houten Antonius Abtkapel tot Scheveningse parochiekerk verheven was,⁷ bleven er wel conflicten op kerkelijk gebied ontstaan. Zo moest men nog steeds aan de pastoor van de Haagse St.-Jacobskerk, als schadeloosstelling voor het verlies aan inkomsten, jaarlijks een bedrag van 24 pond betalen. Na 1419 zijn er meerdere rechtszaken nodig geweest, eer de verdeling van de bezittingen en alle aanspraken op

1. Hollandse goudgulden van Willem van Beieren, die als Willem V van 1348 tot 1389 tevens graaf van Holland was.

2. Portret van Jacoba van Beieren
(olieverf, 64 x 50 cm, ca. 1490).

3. Detail: afb. 2, het Sint-Antonius
ordeteken.

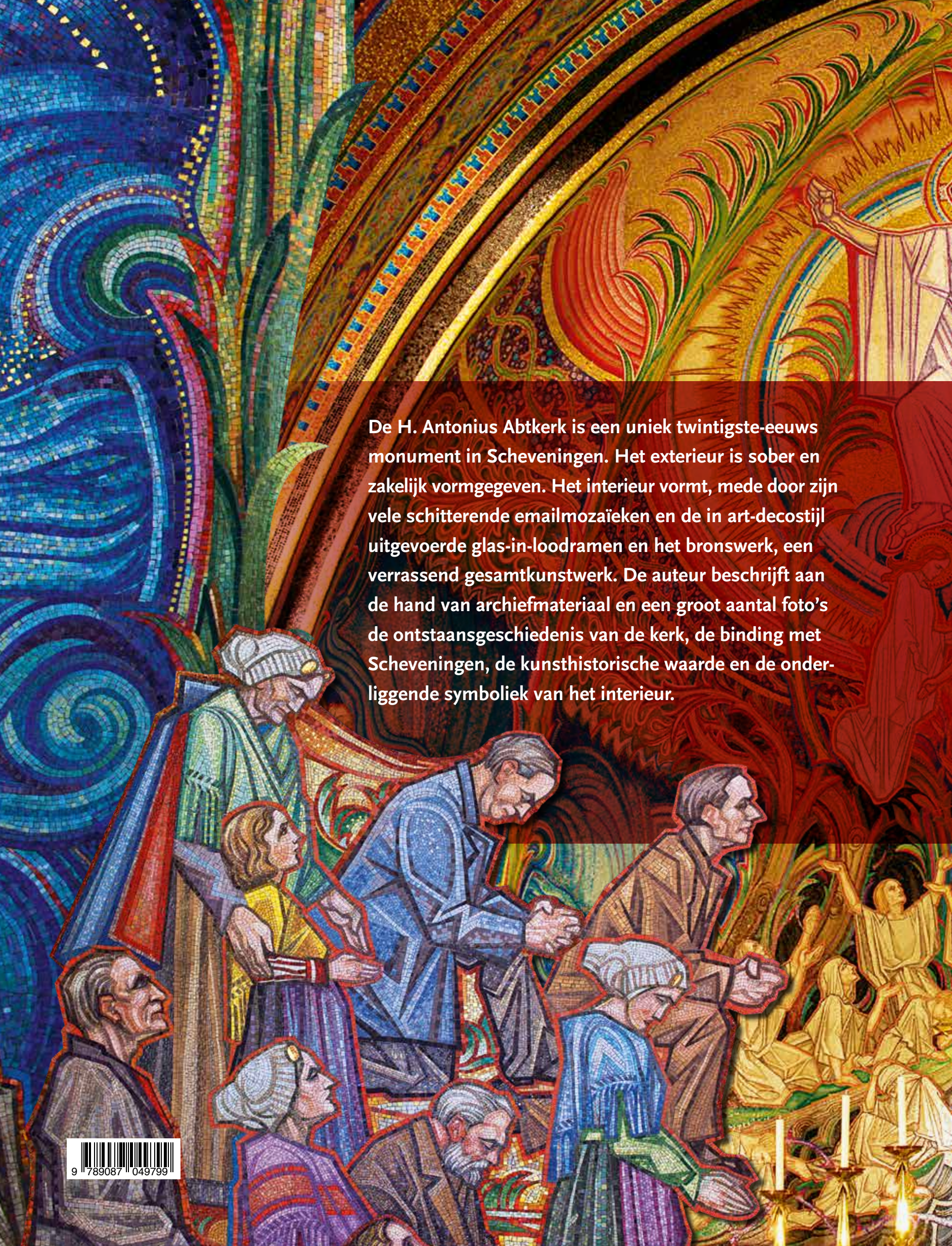
inkomsten eind 1466 definitief geregeld waren en er van een zelfstandige Scheveningse parochie gesproken kon worden. Huych Lambrechtsz. was vanaf 1419 de eerste eigen pastoor van de Scheveningse Antonius Abtkapel, welke in de loop van de 15^e eeuw vervangen zou gaan worden door een stenen Antonius Abtkerk.

1.4 SINT-ANTONIUS ABT

Antonius werd in het jaar 251 of 252 in Egypte geboren uit welgestelde ouders. Na hun dood schonk de toen twintig jaar oude Antonius al zijn aardse bezittingen aan de armen en trok zich in de woestijn terug. Waar hij jaren in eenzaamheid verbleef en boetvaardig leefde.⁸ Hij kon echter niet voorkomen dat er vele bezoekers bij hem kwamen en dat anderen in zijn nabijheid ook zo'n ascetische levenswijze verkozen. Daarom trok hij verder de woestijn in en vond hij een geschiktere plaats om dichter bij God te zijn, maar ook daar wisten zijn volgelingen hem te vinden. Zijn ascetische levenswijze, zijn mystieke ervaringen en vooral zijn verzoeken, hebben veel middeleeuwse schilders geïnspireerd om die te verbeelden. Tot de beroemdste daarvan behoren enkele versies van Jheronimus Bosch.

Antonius stierf in het jaar 356, op 105-jarige leeftijd en is vooral bekend gebleven als de eerste kluizenaar en de 'vader van het monnikenwezen'. Na zijn dood werd Antonius dan ook aangeduid met de bijnaam 'Abt'. Hij maakte zich voor de kerk verdienstelijk door tijdens de vervolging onder de Romeinse keizer Diocletianus andere christenen te verdedigen. Evenzo heeft hij Athanasius van Alexandrië (ca. 296-373) bijgestaan in zijn strijd tegen het arianisme.⁹ Na de dood van Antonius heeft Athanasius, die inmiddels bisschop van Alexandrië was, de *Vita Antonii* (levensbeschrijving van Antonius) opgetekend.¹⁰

Antonius wordt ook aangeduid met de bijnaam 'de Grote' of 'van Egypte'. Hij wordt doorgaans afgebeeld met een T-vormige staf, een varken aan zijn voeten en een belletje aan zijn staf. Het varken werd pas in de Middeleeuwen toegevoegd, omdat toen de verpleegorde der antonieten¹¹ hun varkens in de dorpen en steden vrij mochten laten rondlopen, als vergoeding voor de ziekenzorg die deze orde verschaftte. Deze varkens droegen een belletje om hun nek. Elk jaar op 17 januari werden ze geslacht en het vlees werd onder de armen verdeeld. Zo valt ook de kerkelijke feestdag van de Sint-Antonius Abt, die als patroonheilige van de Scheveningse kapel was gekozen, op de 17^e januari.

De H. Antonius Abtkerk is een uniek twintigste-eeuws monument in Scheveningen. Het exterieur is sober en zakelijk vormgegeven. Het interieur vormt, mede door zijn vele schitterende emailmozaïeken en de in art-decostijl uitgevoerde glas-in-loodramen en het bronswerk, een verrassend gesamtkunstwerk. De auteur beschrijft aan de hand van archiefmateriaal en een groot aantal foto's de ontstaansgeschiedenis van de kerk, de binding met Scheveningen, de kunsthistorische waarde en de onderliggende symboliek van het interieur.

9 789087 049799